

м. дмитренко

МИХАЙЛИК

Репродукція заголовної сторінки підпільного
видання "Михайлика"

Видано спільним заходом:
В-ва "Євшан Зілля"

i

Об'єднання кол. Вояків УПА
Станиця в Торонто

М. ДМИТРЕНКО

МИХАЙЛІК

**ОПОВІДАННЯ ПРО ЮНОГО РОЗВІДНИКА
УПА**

Передрук з підпільного видання в Україні

diasporiana.org.ua

Торонто, 1960

Видавництво “Євшан Зілля”

М. Д митренко

Віньєта і портрет авторки
— мистця М. Левицького

Ілюстрації в тексті
— мистця В. Залуцького

Друковано в друкарні “КИІВ”,
686 Річмонд вул., Торонто, Онт., Тел.: ЕМ 3-7839

Дня 29 грудня 1948 р. в Карпатах, в селі Либохора, Славського району, оточена під час відступу емведистами, стріляючи в емведівського офіцера, загинула письменниця-революціонерка М. Дмитренко (літ. псевдо), авторка багатьох оповідань і нарисів з підпільно-визвольної боротьби, член ОУН від 1931 р., провідник гімназійних жіночих звен ОУН до 1937 р., провідник ОУН у місті Львові в 1944 р., член редакцій підпільних журналів "Ідея і чин" і "Самостійність" і видань Осередка пропаганди ОУН і Бюро Інформації УГВР, політичний в'язень польської тюрми, нагороджена Бронзовим Хрестом Заслуги.

До незмірного числа відомих і невідомих жертв у трагічні для України роки другої світової війни і роки стихійної боротьби українського народу за свободу — до ореолу слави виплелося і це ім'я молодої жінки-героїні.

Народжена в 1918 р., учениця одної із львівських українських гімназій, студентка львівського університету, зацікавлена передусім філософічними науками, літературою, мальством, залюблена в музиці і в усій своїй істоті наскрізь ніжна — вже з юних літ ступає шляхом посвяти і боротьби для здійснення найвищого ідеалу нації, шляхом, що його завершує і освячує найвищою для цього ідеалу жертвою — власним молодим життям...

Нам тут невідомі близьче літературно-творчі аспірації й вияви М. Дмитренко. Можливо, що породили їх щойно останні роки її життя її праці в підпільних пропагандивних осередках, коли поруч із автоматом і гранатою станула до боротьби і з боя слова. Цією зброяю стали теж лісання М. Дмитренко, як члена редакцій підпільних видань, а в першу чергу її оповідання й нариси. Її велике оповідання "Учителька" вийшло окремим виданням підпільно в 1948 р. в Дрогобицькій округі, а вже після її смерті, в 1949 р. оповідання "Ми-

хайлик" (друковане, як подано на останній сторінці, в "друкарні ім. Лопатинського в Стрию"). І тільки це одне оповідання відоме нам на еміграції (оригінальний примірник зберігається в архіві ЗП УГВР). Дослівний його передрук помістив свого часу щоденник "Свобода", а тут даємо його в руки нашого громадянства окремою книжкою.

Оповідання це, створене в умовинах підпільної боротьби, є безпосереднім літературно-документальним образом цієї боротьби і з цього погляду має свою окрему ціну, а постаттю юного Михайлика продовжує цю галерію постаттей дітей-героїв у нашій літературі, що їх започаткувала своєю "Марусяєю" Марко Вовчок, а Борис Грінченко "Олесею". І хоч у "Михайлику" інші, нові часи й обставини, але ідея ця сама і боротьба ця сама — ідея свободи і боротьба за свободу.

Оповідання "Михайлик" постаттю свого юного героя стає теж надбанням нашої дитячої й юнацької літератури і тому даємо окремий вступ для юних читачів. І власне маючи на увазі юних читачів та й факт, що оповідання було писане в зовсім несприятливих для літературної творчості підпільних умовинах, ми вважали потрібним внести в його текст деякі незначні зміни, головно мовного й правописного характеру з тією однаке думкою, що в свій час пощастило дослідникам літературної творчості й видань доби нашого резистансу зібрати всі писання М. Дмитренко та видати їх без змін і вже під дійсним прізвищем — повним виданням.

ВИДАВНИЦТВО

Вибухнула страшна друга світова війна. На Україну прийшли займанці-німці. Їх вождь Гітлер хотів знищити український народ, а багату й родючу українську землю віддати німцям. Тоді створилася таємна Українська Повстанська Армія — УПА, яка від осені 1942 року почала завзяту боротьбу проти німецького наїзника.

Знесилені війною, німецькі війська почали відступати, але на Україну знову насунув давній її ворог — большевицька Москва. УПА почала боротьбу з большевиками. Українські вояки-повстанці збиралися в лісах і горах і несподівано нападали на большевиків. В рядах УПА боролися старші й молодь, хлопці, дівчата і навіть діти, що були розвідниками. Ця боротьба проти большевиків триває й досі.

В рядах УПА боролася також молода письменниця М. Дмитренко (це її прибране літературне прізвище). Вона загинула в 1948 році в бою з большевиками в горах Карпатах.

Вже після її смерти було видруковане в підпільній друкарні УПА її оповідання про відважного хлопця Михайлика, що був розвідником повстанців.

Це оповідання принесли таємно з України повстанські зв'язкові. Тепер видаємо його і тут книжкою, щоб українські діти й юнаки знали про те, як український народ бореться за свою свободу.

I.

Коли Михайлик виходив уночі з свого подвір'я, в темряві шмигнуло щось м'яке і тепле попід ноги, притулилось і жалісно заскавуліло. Михайлик пізнав Бровка, свого найбільшого друга.

“Що ж, хай і він іде в партизани”, — подумав.

Уранці малий 13-річний хлопчина і великий жовтий собака входили в доволі велике районове містечко. Бровко біг перший, все оглядався і немов підморгував до свого малого пана чорними дугами понад розумними очима. Він був у найкращому настрої. Ззаду несміливо ступав Михайлик, босий, у білому льняному вбранні, і непевно споглядав з-під своєї колись чорної, а тепер поруділої шапки із зламаним дашком. Направду, тяжко було додуматись, що це — розвідник.

Місто якраз прокидалось. Потоки травневого сонця заливали доми й руїни, заглядали у вікна та пробуджували зі сну мешканців.

У місті недавно всі члени українського підпілля і майже всі їхні співпрацівники попали у в'язницю. Арештування тривали, шалів енкаведівський терор.

Командир Сірий із своїм відділом Української Повстанської Армії постановив провчити большевиків. Йому треба було лише довідатися, де сидять заарештовані, скільки у місті залоги і як вона розміщена. Тереновий провідник доручив командирові Сірому Михайлику, бістрого й відважного розвідника. Взимі цей провідник мав криївку в Михайликівій хаті, і хлопець не раз робив йому цінні послуги.

Михайлик дістав точні вказівки і пішов.

Розуміючи важу свого завдання, б'ючись із думками, як найкраще до нього взятись, Михайлик сам не знов, як опинився під будинком НКВД.¹⁾ В нерішучості присів на підмурівку дротяної огорожі.

Будинок НКВД — це була поверхова, доволі велика й гарна кам'яниця з садом, обведеним навколо високою дротяною сіткою. Довкруги біля сітки були поприв'язувані великі собаки-вовчурі, що злісно крутилися на своїх ланцюгах. Михайлові здавалося, що всі вони дивляться на нього і немов кажуть: "Ех, якби нам тебе дістати!" На подвір'ї перед домом бігали ще три не прив'язані собаки. На брамі в будці стояв стійковий і раз-у-раз позіхав. Фірткою входили й виходили енкаведисти: гладкі, кошлаті, косоокі й віспуваті в блискучих чоботах і мундурах, в рідних "рубахах" і зимових "котіках"²⁾ з піддертими вухами — всі надуті й злющі, зовсім, як їхні собаки. Михайлові аж мороз пішов поза шкірою, як подумав, що, власне, він мусить з ними "зачіпатися".

Один енкаведист приклікав до себе бурого собаку, що бігав по подвір'ю, і пустився до фіртки. Тут зустрінув другого енкаведиста, що входив, обидва пристанули й почали довгу голосну розмову. Собака присів біля них і ждав. Десь узявся Бровко. Хвилинку обидва собаки неприязно, мовчки оглядали один одного, і видно було, як їх розбирала злість. Бровко люто загарчав і кинувся на собаку енкаведиста. Прибігли ще два собаки з подвір'я, а всі інші зняли страшний гвалт. Енкаведисти почали собак розганяти. Та все було даремне, собаки клубком вкотиились на подвір'я, де страшенно

¹⁾ НКВД — енкаведист — большевицька поліція.

²⁾ "Котіки" — зимові шапки, "рубаха — рубашка" — сорочка ношена на московський спосіб поверху.

рвались і жерлись. Михайлик прикипів до місця, нерішений, що йому робити. На хвилинку гризня перервалась. Але Бровко не хотів уступатись, хоч його викидали. Собаки енкаведистів, видно, теж не хотіли йти на "нічию". Противники зчепилися знову. Гризня перенеслася кудись за кам'яницю, де Михайлові не було видно.

II.

Михайлик сів закурений. Пропав його Бровко в НКВД. Треба б іти туди, та страшно. Михайлик рішив чекати. Хіба ж не дадуть зажерти собаку та й в'язня такого їм не треба...

Чекає Михайлик цілу годину, а Бровка як не було, так і нема. Михайлові вже на плач заходить, жаль же покинути приятеля. Та й кортить таки зайти на НКВД. Хто знає, може таки побачив би що і довідався... Йому шепче щось, що це — прегарна нагода.

Кінець-кінцем Михайлик рішився. Нишком перехрестився і подався до фіртки. Тут визвірився до нього стійковий:

— Тобі чого?

— Та пса.

— Пса?

— Та от того жовтого, великого, що ваші пси кусали... То мій.

— А ти чого свого собаку кусати учиш? Ходи, ходи, тут тебе навчать. Ну, ступай до майора!

Михайлик завмер, але таки й зрадів трохи, що його впустили. Майор ухопив його за рукав і потягнув у

канцелярію “проверять”. Але “проводка” почалася не скоро.

Тільки вони ввійшли в кімнату, відізвався телефон. Грубий майор щось довго й незрозуміло для Михайліка викрикував у слухавку. Потім забрався кудись, і Михайлік з годину проскучав сам-самісінький. Він роздивлявся по великій кімнаті з якимись поличками кругом, кількома столами та дерев'яною перегородкою на середині, що ділила кімнату на дві половини. Столи, стільчики, якісь скриньки і полички — все було за перегородкою, а в ній була мала фірточка. У тій половині, де залишався Михайлік, була тільки велика лавка, де він сидів, і більше нічого. Аж раптом в кімнату вскочила ціла зграя енкаведистів. Вони щось викрикували, махали руками, але на Михайліка зовсім не звертали уваги. Мова була про якийсь вагон цукру.

Через деякий час знову широко відчинилися двері і, сопучи, вкотився майор, а зараз за нимували чи радше загнали кулаками двох в'язнів. Михайлік жахнувся. Він ще ніколи не бачив таких людей. Вони були сіро-жовті. Не дивилися ні на Михайліка, ні на кого. Видно, що все було їм байдуже.

— До стіни! Не знаєте? — заверещав майор, і ще скоріше, ніж його слова, сильний ляпас енкаведиста-конвоїра обернув до стіни головою одного в'язня, а другий так швидко обернувся, що Михайлік аж здивувався. Він ніколи не подумав би, що напівмертвий чоловік може так швидко рухатися. У паухуче травневе повітря, що вливалося крізь вікно, два в'язні принесли гострий гнилий запах льоху.

Майор довго шукав щось у паперах, а тим часом два в'язні непорушно, як дві воскові ляльки, стояли, впершились носами у стіну.

У Михайлика з'явилося почування безмірного жалю до цих людей. Йому хотілось підійти до них і сказати їм, що він з ними, що він такий самий, як вони, так само любить Україну, що хай вони ще витримають, що прийде, напевно прийде порятунок.

Майор знайшов потрібні папери і заверещав зразу на одного в'язня, потім на другого, щоб підписали. Згодом гукнув на конвоїра:

— Тепер заведи їх на Голешівку.

— Так, товаришу майоре! Дозвольте тільки пригадати вам, що в Голешівці ще не прибрано по арештованих з попереднього тижня. Всі інші сидять покищо тут, у підвальні.

— Нічого! Завтра всіх перевеземо з міста на Голешівку. Сюди прийдуть нові в'язні з облави в Спасівці і Вибранивці, що завтра почнуться.

Михайлик аж підскочив на лавці. Він склонив голову, щоб ніхто не завважив його сяючого обличчя. Він прямо не вірив своїм вухам — якраз почув те, чого потребував! У нього в душі аж співало від радості. Тільки, щоб випустили звідсіля!..

Майорові принесли обід. Михайлик з огидою дивився, як майор руками рвав курку. Чарка горілки впровадила його в блаженний настрій. Він почав з Михайликом розмову:

— Ну, хлопче, розкажи, як то було з тим собакою.

Михайлик почав розповідати третячим голосом. Ale майор зовсім не слухав. Він розкинувся в кріслі, і побаранілі очі його заплюшились. Раптом він гукнув:

— Ну, забираєся вже! От і штуку придумав!

Михайлик кинувся до дверей, але тут же оглянувся:

— А Бровко?

— Який Бровко?

— Та ж собака.

— Скажи, що майор Грубін відпускає тебе й собаку.

І дійсно, випустили обох. Михайлік, мов на крилах, нолетів із міста. Коли опинився серед зелених піль, коли дихнула йому в обличчя земля і засміявся в вічі жайворонок, Михайлік відітхнув легко й глибоко. Він біг, легкий і звинний, голосно наслідуючи жайворонків. Бровко плентався за ним, нещасний, з повириваною шерстю, покусаним вухом та підбитим оком, похнюплений і пригноблений, зовсім не свідомий того, яку він має велику, хоч мимовільну заслугу.

III.

Найближчої ночі, використавши вістку від Михайліка про відхід енкаведівських військ на облаву в Спасівці й Виранівці, відділ Української Повстанської Армії командира Сирого провів наскок на районний центр.

Великими просьбами Михайлік домігся, що і його взяли з собою. Як зачарований, сидів Михайлік на тому самому примурку біля будинку НКВД і дивився, як ясне полум'я било з решток будинку в небо. При свіtlі пожежі було видно, як на великому домі поруч повстанці-пропагандисти, вмочаючи у відро з фарбою грубі квачі, малювали величезні написи: “Смерть Москві”, “Воля народам...”

Звідкись наближалася стрілянина. З-за рогу, тримаючи в руках зброю, вискочили похилені постаті. Вони малошо не збили з ніг Михайліка. Одна загубила енкаведівську шапку, що покотилася до ніг хлопчини. За ними стріляючи, загналися інші. Трохи далі зчепились: стріляли, кричали, пручались, розбіглись і зникли.

Михайлика палить цікавістю Голешівка. Він побіг туди. Подорозі зачепив ногою за м'яке і тепле ще тіло. Здригнувся... Та нараз стали йому перед очима вчораши ні в'язні. Михайлик подумав собі, що вбитий — це енкаведист.

На Голешівці здалеку було чути стрілянину. Коли Михайлик підійшов ближче, все втихло. Михайлик бачив лише людей, що виринали й виринали з-під руїн жидівської божниці. Він уже чув, що під божницею є просторі льохи. Михайлик дивився широко відкритими очима. Він бачив, як дорослі люди плакали й хлипали, обймали один одного і стрільців із відділу, що стояли кругом, зніяковілі й зворушені. Які гарні й добрі наші стрільці! Михайлик не покине їх ніколи, ніколи! “Аби лише не відіслави мене додому...” — журався хлопець.

Дві зелені й одна біла ракети кличуть усіх відходити. Разом із групою стрільців Михайлик попрямував з Голешівки в гайок за містом, а там у ліс. Всі оповідали про перемогу й бій; з нашив ніхто не вбитий, найгірше було біля штабу НКВД. Назар убив капітана й сержанта, Дуб поклав одною серією трьох енкаведистів, Когут — лейтенанта, і має тепер його зброю й торбу з документами. Випущено в'язнів на Голешівці та з тюрми в міліції, спалено магазин амуніції. Також про Михайлика оповідають, що він сьогодні — герой дня.

IV.

Наступного ранку Михайлик, що швидко й добре справився із своїм завданням, повинен би вертатись додому. Та на дорозі походу повстанців знаходяться більшевицькі військові бараки, ніби дроворубів. Туди непускають нікого з населення. Треба довідатись, скільки

там большевиків і чи це дійсно дроворуби, чи, може, червоноармійці. Від цього залежить, як мав би повести-ся відділ УПА.

По надумі командир вирішив, що це завдання якраз було б добре для Михайлика. І тому Михайлик, замість іти додому, дістає три кози, які мають від нього втікати і за якими він може прибігти аж під самі бараки, роздивитись і розвідати.

І це завдання Михайлик виконав дуже добре. Дроворуби, щоправда, зловили його біля бараків, але це вийшло йому на здоров'я. Хлопець побачив, що бараків є чотири, кожний на 20 - 30 осіб. "Дроворуби" не мають зброї, озброєні тільки деякі, ті, що "на інших кричать". З такого звідомлення ясно виходило, що це — каральний табір для колишніх червоноармійців, яких пильно відокремлюють від населення. Значить, у лісі можна стати постоюєм, а в бараки треба підсипати протимосковських листівок.

Подібних завдань для Михайлика знайшloся більше. Спочатку ще пригадували йому, що за день чи два він має вертатись додому. Це Михайлика зовсім не тішило. Згодом відділ відійшов далі, і вже, на радість Михайликові, про дім не було мови.

V.

Для Михайлика знайшовся відповідний однострій, який відповідно скоротили і звузили. Незабаром додали ще мале італійське "емпі"³⁾). Білі штанята передано на переховання, і Михайлик вживав їх тільки під час розвідки. Ходив він з "емпі" на плечі та з невідлучним

3) "емпі" — машиновий (автоматичний) пістолет.

Бровком. Пес привчався неголосно брехати і не крутилось без потреби "по терені", зате в разі найменшої небезпеки бігти до свого малого власника. Всього цього навчили розумного Бровка Михайлик та інші партизани, що вчили й самого Михайлика. Обидва, Михайлик і Бровко, мали партизанські здібності: вони пильно вчились і нічим у світі не журилисъ. Тому дуже скоро "присохли" до відділу так, що нікому не приходило на думку їх позбутись.

Не раз вечорами приходив Михайлик з розвідки до табору змучений-змучений. Всі вітали його весело. Він ішов до командира. Командир був високий, худий

і завжди збентежливо дивився на хлопчину. Михайлик його трохи боявся. Командир іноді подовгу його затримував, випитував про всяку всячину та жартував. Однаке Михайлові це було не надто приємне: він почував себе ніяково і не завжди знов, що на такі жарти відповісти. Часто бачив, що його відповіді зовсім невдалі. Єдиним його бажанням під час таких розмов було — найскоріше втекти, хоч командир здавався Михайлові гарною, сильною і доброю людиною.

Зовсім інший був дядько Андрій, його ройовий. Він був грубий і говорив басом, рідко про що Михайлика питався, але завжди давав йому яблуко чи калача. Щоправда, дядько Андрій дуже хмурився, коли бувало Михайлик надто розгуляється, але Михайлик його не боявся. Коли ж Михайлик приходив змучений, дядько Андрій зразу стелив йому біля ватри коця і казав: “Іж і лягай!” Михайлик запопадливо їв юшку і лягав.

Над ним тихо світились зорі, і дерева високою багато єднали свої корони. Час від часу звідкись доносився тихий подих — то злегка хитались і немов зідхали дерева. Табір неголосно гомонів, мішались слова й сміх. Інколи співали тихенько, по-партизанськи. Тоді в грудях Михайлика збиралось щось добре, величне. Ватра тріскотіла й кидала іскри. У розпаленій ґрані миготіли якісь образи. Все близьке було червоне й тепле, все дальнє — чорне, таємниче, злегка посріблене. Ось дядько Андрій біля ватри мов помальованій. Михайлик чув, що є десь такі люди червоні, індіяни. Потім дядько ішов поміж дерева і вже ставав чорний, грубий, такий, як лісовий ведмідь. Михайлик тісніше притулявся до Бровка, що лежав біля нього, обіймав його за шию і міцно, по-дитячому засипляв.

Часто друзі-партизани брали з собою Михайлика на розвідку вночі. Вони вже переконалися, як може

він їм придатися. Маленьким звінним тільцием спритно влезив в усяку щілину, непомітно всувався всередину ворожого становища, тихенько повз, швидко біг, умів видряпатись на найвище дерево, дах, горище.

Розвідувачі йшли з відбезпеченю зброєю, кожної хвилини готові до бою й пригоди. Михайлик теж був озброєний і мусів поводитись, як правдивий партизан. Це були найщасливіші для нього хвилини; бачив, що ні в чому не поступається друзям — він справжній український партизан.

VI.

Зоряної ночі Михайлик разом із друзями з стежі приєднується до бойової групи, що йде на засідку. Партизани йдуть гусаком ровами обабіч шляху. На овіді займаються то одна, то дві, то три червоні зірки, що ростуть, ростуть і врешті викочуються на шлях яскравими рефлекторами авт. Партизани спокійно спостерігають їх, і, коли вони вже зовсім близько, залягають у придорожнє жито. Жито ще низьке, і Михайлові здається, що з дороги видно його спину. Але він бачить, що інші партизани лежать так само, і заспокоюється. Авта проїжджають. Більшевики не зауважили повстанців. Група йде далі. Ось і місце засідки. Одні залягли під містком, другі — недалеко в рідких кущах. Михайлик теж лежить на животі, але втриматись йому в тім положенні важко. Як воно буде? І коли воно буде нарешті?

Вже багато авт перепустили повстанці, перепустили якийсь більшевицький відділ і дядька якогось, що, за пізнений, у страху спішно потарахкотів порожнім возом. Повстанці знають, кого їм треба! Вони ждуть на валку

авт, що має вертатись із великої облави на півдні району. З валкою буде штаб...

Ось на овиді випливає, як нанизані на довгий шнурок світляні коралі, довга валка авт. У Михайлика стукнуло серце. Певно, ці! Рядами пробіг шепіт: “Увага! Чекати на знак!”

Валка звільна посувается. Продудніло перше велике авто. Тихенько. Дуднить друге, третє, п'ятнадцяте, сімнадцяте... Ніби кінець. Михайлика огортає розчарування. Чому не було знаку? Невже нічого, взагалі нічого не буде?

З-заду суне ще пара світел. Знову шепіт: “Увага!”

Дорогою колишеться перше блискуче, низеньке авто. За ним тихенько підлазить друге.

Один дзвінкий постріл з пістоля — і майже одночасно затріскотіли скоростріли й автомати. Авто обкрутилось і взялося полум'ям. У нього вдарило друге авто. Третє, посковзнувшись на задніх колесах, звільна пристало. Михайлик бачить товстуна з блискучою, лисою головою. Це — капітан. Він намагається вискочити з авта. Михайлик, не думаючи, пускає на нього серію з автомата...

Хтось сіпнув Михайлика за рукав:

— Швидко! Відступаємо! Большевики вертаються!

Михайлик побіг. На узлісці, де була збірка, Михайлик, притулившись до грубої сосни, бачить, як із авт, що вернулись, висипались, як мурашки, большевики. Вони кричали, пускали вгору ракети, метушились. На дорозі догоряли дві автомашини.

Партизани швидко подалися в ліс. У темряві Михайлик розхилияв руками невидне галуззя, що лізло в очі, дряпало, чіплялося за шапку, ковнір, рукави. Щоб не загубитись, він мусів пильно слідкувати за своїм попередником, що весь час зникав йому з очей.

За кілька днів під табір відділу прийшли з села дівчата з обідом і оповідали про урочистий похорон у районному центрі чотирнадцятьох офіцерів штабу НКВД — жертв партизанської засідки.

VII.

У трудах, невигодах і пригодах провели партизани літо.

В очі заглядала слизька, холодна осінь з ночами понурими, довгими-предовгими. Всі ці ночі мусів Михайлик маршувати; відділ якраз перебував у довгому поході-рейді. Раз, доволікшися перед світанкою після сльотної темної ночі на якусь лісову поляну, відділ дістав наказ стати постоею. Докраю виснажені стрільці падали, де хто стояв, у поспіху загортуючись в коци й непромакальні плахти. Тільки стійкові вартували. Бровко примістився в головах Михайлика, який скулився і заліз під пахву грубого дядька Андрія. Бровко сумно моргав своїми темними бровами і порскав від набридлого дощу. Все ж таки він уперто виконував свій обов'язок вартового.

Стійка змінилася.

За годину прибігли задихані дозорці сповістити, що наближається група большевиків. Наші стрільці вмить були готові.

Поміж рядами ходив командир. Його рівний, рішучий, гострий, хоч і притишений, голос вникав у кожний куток душі партизанів. Командир усе знає, все передбачає, немов уже зразу дає перемогу. Не може бути невдачі, не може бути безнадії, коли твій командир говорить і дає накази!

Михайлик лежав біля дядька Андрія. Вони обидва з насупленими бровами прислухались до щораз більшого тріскоту. Михайлик уже раз навіть бачив, як між рідкими деревами майнули сірі миршаві фігурки. Михайлик досі, поза засідкою на капітана, не був у великому, справжньому бою. Михайлик знов, що призначенням партизана є битись, і що великий, страшний бій прийде колись. Він чекав на цей момент всією душою, чекав і боявся. Боявся за себе: яким він буде тоді під градом куль, чи дасть собі раду в тому всьому, і був непевний. Він же тільки малий Михайлик.

Нарешті тепер мало це статися! І хоч Михайлик дуже насуплюється, його серденько тривожно тріпочеться, а по обличчю пробігає час від часу багрова хвиля.

Михайлик пам'ятає тільки першу сальву. Поблизу було тихо. Весь відділ заліг, затаївши віддих, а большевики з голосним тріском підходили все більше й більше. Їх підпускали на найближчу віддалю. Михайлик уже зовсім добре бачив двох, що йшли навпроти в сірих "рубашках" з наставленими автоматами. Михайлик увесь дрижав; йому вже навіть здавалося, що щось трапилося, що хтось забувся і большевики прийдуть аж до них.

Раптом грянула повстанська сальва. Михайлик бачив, що большевики розскочилися й позникали, забігаючи за дерева й залягаючи. Михайлові лящало в ухах від пострілів і криків "слава" — "ура". Михайлик гукав "слава" так, щоб лише цей оклик було чути. Йому дуже хотілося чути це слово — воно саме, мов перемога.

Хтось гукає: — Гранати!

Михайлик кидає свою гранату і гукає до інших: — Гранатами, гранатами їх!

Косить високий Іванко-кулеметник. Ідуть большевики. Іванко чекає, а потім як сипне — покотом лягають вони один по одному, як лягають по черзі хвилі жита

під вітром. Але і в Іванка тече кров з грудей... Що сталося Іванкові? Він похилився, ліг на свого кулемета, большевики кричать, большевики біжать ближче й більше... Михайлик скоплюється, він нетерпеливим рухом відсуває Іванка і кладе руку на замок кулемета. Він сам кулеметник... Бити їх, бити!

Спорожніло поле бою.

По шаленій партизанській гульні скрізь валяються тіла поляглих, залишена зброя — земля ранена, стоптана... не знаєш, де болото, а де кров. Побойовище наше!..

VIII.

Під вечір відділ-переможець вступає в село. Стрункі трійки з піснею вливаються в сільську вулицю. Що їм бій, що їм негода? Вулиця вмить оживає. Скриплять двері, тріщать тини, перед ворота виходять люди.

— Військо, наше військо йде!

— Ходіть, ходіть, наші хлопці!

Десь на плиті нетерпеливо кипить борщ і, врешті, не діждавшись господині, з грізним сичанням розливався.

Десь верещить покинена в колисці дитина і, не діждавшись матері, пхає в уста власну ніжку.

Великоока Краса, дбайливо поєна господарем, дивиться здивовано, як покотилося по мураві залишене відро.

Коні спинились у кераті, і гуси втекли на став, а ворота тріщать, а пісня ллється — “Повстанці, повстанці йдуть!”

Статечні газди покидают головами і виструнчуються, згадуючи давні часи, “стару войну”, важать у

своїх головах теперішні героїчні часи. Господині поприкладали до очей запаски і хлипають, ніби хтось жорстоко скривдив їх, а дітвора не видержує — танцює з захоплення.

— Повстанці, наші хлопці йдуть!

Ллеться їх пісня і кличе в бій — пориває у змаг — і тебе там треба, сивоволосий, і тебе, дівчино, і тебе, газдо, і тебе, газдине, і вас діти — усіх, усіх, ми всі — Україна. У бій — у бій, на повстання!

— Боже, це ж діти наші йдуть!

— Ох, виростили ми їх, виростили — бач, які!

— Та й соколи вони, соколи — ади⁴) один в одного!

— Ов, а як крок тримають! Дивіться, жадне військо так не йде злеген'ка.

— А що зброя, то вже зброя; в кожного то “емпі”, то “фінка”.⁵) Ади, і пістолі при боці!

— Побили геть, кажуть, мазярів.⁶)

— От, можете вже завтра в ліс за дровами їхати, а зі своєю кривдою таки до командира йдіть; він уже розсудить.

— Ой, діти бідененькі, без хати, без їдла, без спочинку! Та й хто ж про них бідних там дбає, хто їх крівлю пообтирає?.. Мордуються наші діти, мордуються...

— Ти, якби так взяли, пішовбис?

— Ей, дурний ти, нащо їм таких, як ми? “Рости!”

— кажуть.

⁴⁾ ади — говіркове слово, те саме, що “а диви”,

⁵⁾ “фінка” — большевицька машинова пістоля.

⁶⁾ мазярі, анцихристи, босяки — народні назви большевиків.

— Анцихристи оці, босяки — таких забивати... Ой, понесе ж Сталін гріх на той світ, в крові людській він піде!

Вже понеслося між людьми, що відділ у селі перепочине і не від того, щоб повечеряти. Між стрільців приходять газди й газдині та групками розводять їх по домах.

Одна груба тітка підійшла до групи дядька Андрія. Вона побачила Михайлика і лише сплеснула руками.

— Йой, та й ще таке мале з вами! Та що ж вона, бідненьке, тут робить? Йой, матінко моя! — Тут вона

жалісно схлипнула і з поспіхом підняла свою запаску до очей. Михайлик почервонів і презирливо скривився:

— Не плачте, дядино, не плачте! Не буду я з бабами на печі квасолю теребити, як війна йде.

Господиня заніміла: “Бач, яке розумне вдалося!” — а дядько Андрій гордо подивився на свого улюблена, і тільки довгі вуси в нього з вдоволення подригували.

Михайлик і дядько Андрій пішли в хату господині.

Цей вечір не був найприємніший у житті Михайліка. До хати назбігалося багато тіток, і всі жаліли його, пхали, як дитині, бублики та ласощі, а далі кинулись над ним плакати. Михайлик мало під землю не застався із сорому і був би сто разів утік від них, якби не вояцька гордість. Але, хоч Михайлик і залишився, його вояцька гордість була дуже порушена. До того ж ще й голос відмовляв йому послуху. На превелику свою злість, він зовсім захрип і, замість говорити, лише піяв, мов молодий півник.

Нарешті тітки забралися, і господиня на тих кілька годин, що ще залишились, поклала Михайліка спати у чисте, м'яке ліжко. Але Михайлові було душно, він западався в подушки, стеля немов душила його, а до того кожної хвилини могла налетіти знов якась тітка — сьогодні ж в селі партизани, і ніхто не спить. Михайлові пригадаласьтиша і високе зоряне склепіння — там, у лісі. Михайлик почув, що він уже справжній партизан.

IX.

Вже по півночі покликали хлопця до командира.

Михайлик виструнчився перед ним усім своїм худеньким тільцем, але зголоситись не міг: з його грудей вийшло лише якесь несамовите тонке піяння. Михайлик почевронів, мов жар, а командир подивився і прикусив губи, щоб не засміятысь. Насилу його обличчя прибрали знову поважний вигляд.

— Михайлику, я чув, що ти сьогодні гарно списався. Ти бився, як справжній партизан. Та ти, Михайлику, ще не великий. Я вже давно бачу, на які непосильні труди ти наражуєшся при нас. Не для твоїх тринацяті років наші марші, небезпеки, бої. Влітку було легше, і завжди знаходилося для тебе якесь корисне завдання. Але я бачив, скільки зусиль коштує тобі ця осінь... От хоч би ці чоботища, що ти їх хотів “розстрілювати”.

Він усміхався.

— Так замучуватись, Михайлику, понад вік не можна! Ти ще придасися Україні. Ми вступаємо в суверну зиму — хто знає, що нас жде? Я хочу, Михайлику, на зиму лишити тебе в селі, от хоч би і в цьому. Додому тепер і так не доб'єшся. Навесні пригріє сонце, заспівають жайворонки, і ти, як схочеш, знову прийдеш до нас.

У Михайлика стиснулося серце. Він згадав сьогоднішній бій, повне пригод літо, стежі, дядька Андрія і всі ті велики партізанські завдання, про які не раз говорив командир. Михайлик згадав теж плаксиву тітку й

душну хату, і відчув, як в очах йому закрутилися сльози. Він благально подивився на командира:

— Друже командире! Я не залишуся... Я не можу! Я буду битися разом з вами, так, як ви казали, за Україну...

— Хлопче, це ж неможливо, подумай!

— Я вже думав! Я багато разів уже думав — ви ж усі йдете. Я захворію, мені шкодить хата — ось я вже у ній захрип! — використав він ще один можливий аргумент.

Командир був глибоко зворушений поставою Михайлика, а на останній його аргумент не видержав і голосно розсміявся:

— Ну, як тобі шкодить хата, то ходи з нами. Але вважай, як будеш потім плакати, то таки моєю рукою в моєму шатрі набереш у шкіру, щоб знов!

Ущасливлений Михайлик всміхнувся від вуха до вуха:

— Ні, ні, друже командире, не буду плакати! Не наберу, ні!

Мов на крилах, полетів до дядька Андрія збиратися в похід.

Коли за дві-три години Михайлик і повстанці виходили з хат, вони бачили, як замерзлу нагло землю припорошував перший сніг.

Як світало, на овіді виразно замайоріли Карпати, мета їх маршу. Гори стояли далекі, чужі, таємничі, з зовсім уже білими головами, закутаними мрякою. На вид цих понурих, незнаних велетнів Михайликові пробігли поза спиною легкі дрижаки. Чи дасть він їм раду? А до цього цей командир... ще тільки такого сорому бракувало б.

X.

Не жартували взимі з Михайликом Карпати.

Холодний вітер на верхах морозними кліщами виривав душу, влізливий сніг добирався до живого тіла, важкі колоди злосливо валялись під ногами, гострі каменюки чигали на малі ноги, підступні провалля западались під хлопцем, всмоктуючи його в себе. Широкі латки на Михайлових штанах виразно показували, які він пройшов дороги, його темне, обсмалене вітром обличчя гордо свідчило про те, що не в хаті ховался Михайлик.

Ще спочатку, коли відділ довгий час стояв на одному місці, не було так зле. Відділ мав свої колиби,⁷⁾ тримав зв'язки, вискачував групами на бойові акції, читав, учився. З села приходили люди з харчами, приводили з собою корів.

Бувало, прокинувшись вранці під своїм і дядьковим коцом, припорощений снігом, Михайлик вставав, розбивав червоними пальцями замерзлу в відрі воду і думав, що все таки не є так зле, що він витримує зовсім, як і старші і, як вони, бореться. Колись, як Михайлик “був ще малий” і слухав, що розповідали про визвольну боротьбу, він боявся, що поки виросте, війна скінчиться, настане Україна, і все обійтися без нього. Тепер, стоячи в лісі над вогнем, він лише посміхався: він уже знат, що без нього не обійтися.

⁷⁾ колиба — лісова хата.

У січні, десь коло Йордану, ворогові вдалося зібрати докладніші відомості про повстанські віddіли в цих околицях Карпат. Він кинув туди силу-силенну військ. Повстанці мусіли безнастанно пересуватися, уникуючи боїв з переважаючими силами ворога і лише зрідка тут і там їх надшарпувати, щоб таким способом зберегти себе, вирватись з терену найживіших ворожих дій і діждатися весни.

І Михайликів віddіл тепер безнастанно маршивав, вдень і вночі був у повній бойовій готовості.

Михайлик не раз потапав у заметах, нечув від холоду рук і ніг, з найбільшим зусиллям здоганяв дядька Андрія і своїх друзів-партизанів. Одного разу він, зовсім знесилений, забувши навіть про сором, притихав у табір на дядькових плечах. Але вечорами, коли горіла штудерно уложенена з грубих полін величезна партизанска ватра, коли повстанці будували з снігу дивні будівлі-сховища, Михайлик думав, що труднощі й злідні ще ні разу не здобули над ним перемоги.

Вже два тижні становище віddілу незвичайно важке. За ним женуться вдесятеро більші большевицькі частини, довкруги в селях стоять сильні енкаведівські загороди; всі лісові стежки, стежинки й потоки безперервно перевіряють ворожі групи. У глибокому снігу віddіл залишає свій слід, і тому відв'язатись йому від переслідувачів майже неможливо.

Вчора донесла розвідка, що широкий ворожий перстень навколо віddілу замкнувся і, в найкращому випадку, за кілька днів, не зважаючи на спритні маневри віddілу, ворог зможе накинути йому безнадійний бій.

Увечері віddіл дістав наказ розчленуватись і роями прорізатись крізь ворожий перстень до призначеного

місця. Сумно прощалися стрільці, по-військовому виструнчуючись перед своїм командиром. Вони добре знали, що цей і той, другий і десятий, і рій увесь, може, не дійдуть до вказаної цілі. Але відділ — відділ там буде! Хто дихатиме, там буде!

XI.

Командир відступає разом з роєм дядька Андрія. Спочатку присутність командира бентежить малого Михайлика. Йому раз-у-раз здається, що командир дивиться на нього, і що треба робити все інакше й краще, як він робить. Йому лячно: а що, як командир накаже йти дуже швидко. Михайлик з страхом дивиться на його довгі ноги. В такому разі Михайлик загубиться і пропаде.

По двох днях маршу командир вислав дядька Андрія з роєм до старих колиб, щоб звідтіля принесли закопані там харчі. Біля ватри залишились тільки командир з Михайликом та остроронь від них стрілець-стійковий. Сонце заходило, скрізь було тихо-тихенько.

Раптом донісся різкий голос стійкового: “Стій, хто йде?” — і залунали постріли. Михайлик упав. Думав, що він убитий, але командир сіпнув його, і вони побігли стежкою. Кулі дзижчали, бились і застрягали в корі дерев. Командир обертається і стріляв, Михайлик ледве-ледве за ним устигав. Потім вони скрутили з протоптаної стежки і побігли по замерзлій сніговій шкаралущі, щохвилини западаючись. Постріли затихли, нікого не було видно. Михайлик і командир поспирались на дерево. Командир чомусь тримав руку на боці.

Минуло десять, п'ятнадцять хвилин. Михайлик нашулив вуха: почув хрускіт снігу. Командир теж почув. Рушили далі. Михайлик попереду, а командир за ним.

Знову пристанули. Командир подивився на небо — вечір близько. Знову хрускіт. Михайлик побіг, а командир за ним, насліду переставляючи ноги. Вийшли на стежинку, що сполучувала їх таборовище з потічком, де вони брали воду. Стежка круто спускалася вниз.

— Ви, друже командире, ранені! — з переляком завважив Михайлик.

— Нічого! У воду, Михайлику, направо... Щоб не лишати сліду. Тільки вважай, водою йди!

Михайлик скочив із стежини в воду і оглянувся. Командир, якийсь не свій, стояв на березі. Михайлик вернувся.

— Я піду за вами, друже командире!

Не оглядаючись, бредуть вони потічком, падають, плутаються серед гнилих повалених колод і каменюк, мокрі, з подряпаними до крові руками й обличчями. Але ні на мить не забувають, що діткнутись рукою чи ногою до снігової поверхні, значить лишити слід — значить умерти. І вони не залишають за собою жадного сліду.

Ідуть щораз повільніше. Сил нема... Там, угорі, світяться вже зорі — ніч. Михайлик щораз частіше мусить подавати командирові руку. Аж падає, але тягне його за собою. Відбитись треба якнайдалі — це знають обидва!

Михайлик бере від командира “фінку”, завішує її собі на ший, щоб мати вільні руки. Тяжка “фінка” тягне Михайлика то вліво, то вправо, вибиває з рівноваги. Він падає ще частіше. Командир присідає, п’є воду. Михайлик також присідає — сил нема...

— Михайлику, тобі важко тягти мене. Іди сам по-током до річки, а я... тут почекаю.

— Ні, друже командире! Я вже спочив. Ходім ще хоч трохи! — просить Михайлик.

Спеченими устами припадає командир до Михайликової похідної пляшки. Потім обв’язує свій бік рушником і поволі рушає. Зорі моргають рівно, байдуже.

Змілосердилась над ними довга дорога: дає їм звільна, нерішуче, а потім щедрою рукою пишний зимовий ранок. Вони вже не йдуть потоком. Вони вийшли на гірський хребет. Тут дме шалений вихор, вмить завіваючи їх сліди. Це добре!

Нижче, в долині, Михайлик бачить старезну ялицию. Її густе обліплена снігом віття спадає аж до землі, творячи широкий намет. Тут буде добре... Михайлик оглядається за командиром. Командир залишився позаду. Михайлик бачить, як він об щось спотикається і падає. Михайлик струшує сніг з галузок ялици і розстелює на

землі коц. Михайлик знов оглядається і бачить, що командр повзе, залишаючи за собою вузький кривавий слід. Михайликове серце наче схопив хтось у долоні: він не дастъ, не дастъ командирові загинути! Повстанці, Україна ждуть його. Його потребують тисячі і мільйони. Ні, він не дастъ загинути командирові! Підбігає до нього і тягне за руку:

— Друже командире! Під ялицю, там добре, там спочинемо! Я розпалю огонь. Я перев'язку вам зроблю, друже командире!

Командир дивився на Михайлика зворушеними, вогкими очима:

— Ти справжній партизан, Михайлику!

Михайлик захоплений цією оцінкою. Він добуває з кишені обмоклі сірники. Але ж палити не можна — він забув! Власне, він не сірників шукав, а пов'язки. Витягаючи з кишені пов'язку, Михайлик раптом відчуває, що змерз. Убрання його промокло, а в чоботах неприємно хлюпоче. Руки дрижать від холоду і виснаження. Як він візьметься до тієї рани?

Командир помагає. Обидва бандажують, як уміють, і падають, смертельно стомлені.

XII.

Михайлика збудив холод. Сонце стояло вже високо на небі. Командир лежав з заплющеними очима і щось півголосом говорив. Михайлові зробилось страшно. А що, як командир зараз умре? Вдивлявся в дорогі йому риси. Ні, він не допустить до цього. Він не хоче жити без командира! Михайлик відчув, що цей блідий нерухомий чоловік із суворими рисами обличчя, від яких віяв колись на нього такий ляк, став йому рідним, став братом, батьком, другом, якого треба вирвати з обіймів смерти... Став другою Україною, яку треба рятувати за всяку ціну.

Михайлик спробував ворухнути під коцом руками. Вони дуже боліли. Вони набрякли, шкіра на них зробилась червоною й тоненькою, ніби ось-ось трісне. Та враз дали про себе знати й ноги. Хлопцеві здалось, ніби ноги в нього такі великі, що зовсім не вміщаються в чоботи. Ось одна навіть розпорола халяву і вилізла, мов з діжки перекисле тісто. Михайлика огорнув жах. Він же не зайде такими ногами нікуди! Невже це вже смерть, невже тепер, після того, як вони втекли з-під куль, вони

мають умерти? Треба за всяку ціну вийти звідсіля! Михайлик не знає цієї околиці, не знає, як далеко ще до села. Але командир знає напевно! Рою нема чого шукати, даремне! Але, якби прийшли в село, їх пригорнули б. Мов найсолідша мрія, ввижається Михайлікові село. Ні, він не загине і командирові не дастъ загинути.

Хлопець вдивляється в бліде командирське обличчя. Вони обидва підуть. Може, командир встане. Лише де це село? — мучить нетерпелива думка.

Щільніше вкривається коцом і жде, аж поки командр збудиться. До ночі ще багато часу. Михайлікові знову ввижається село — хата, постіль, страва. Михайлик відчуває, що він дуже голодний. В хлібаку є грубий окраєць хліба. Шкода, що командр свій хлібак загубив.

Михайлик уже хотів добиратись до хлібака, як у кущах щось зашелестіло. Він принишк і поклав руку на "фінку", готовий стріляти, як зовсім близько розхилилися кущі і з-поміж галуззя показалася, моргаючи однокошовою, добра морда Бровка.

Собака скавулить, кидається до Михайліка, а він тулить його до себе і дозволяє досхочу себе лизати. От, Бровко, його забули! Як є ще Бровко, то вже вони не загинуть!

Собака понюхав командира і, затихши, сів неподалік.

— Так, Бровку, маємо велику гризоту, — сумно сказав Михайлик, і йому від цього стало трохи легше. Але великий окраєць хліба треба було ділити натроє: Бровко теж голодний...

Командир збудився, як сонце вже добре звернуло сполудня. Він непритомно розглянувся і хотів сісти, але, застогнавши, лише підвівся на ліктях.

— Що з нами, Михайлику? Де ми, скажи! — здивовано повертав очима.

Михайлик поспішно розповів про все, що було.

— Друже командире, ми можемо врятуватись, лише треба дістатись до села! Ви знаєте, куди треба йти і як далеко?

— Коло дванадцяти кілометрів, дитино. Ти може туди дістанешся... ти мусиш дістатися, ти молодий! Я тобі розкажу, як іти. А я, бачиш, не можу... Та ти не журися. Хай хоч один зайде — так краще, ніж обидвом загибати...

Михайлик задеревів. Він хотів був заперечити, але командир перебив:

— Не бійся, так мусить бути. Що твоя мама сказала б, якби я тебе, малого, потягнув з собою в могилу?

Михайлик не втерпів:

— А як я вас лишу, друже командире, то мене мама похвалить?

Командир усміхнувся:

— Не бійся, я не загину. Може... знайде хто. Або — ти підеш і приведеш людей.

— Ні, друже командире, — перебив Михайлик. — Я не дитина, я добре знаю, що ви можете умерти до того часу. Ні, я вас не покину, я...

Він розплакався. Командир бачив, що хлопець не відіде від нього. Йому, тверdomу воякові, зробилось якось м'яко й ніжно. Нишком обтер щось біля ока. Постановив іти останками сил, щоб врятувати цю дитину.

— Підемо ввечері, Михайлику, — сказав нарешті.

Михайлик радісно скопився, не чуючи навіть нещасних рук і ніг. Бровко теж забігав, вимахуючи хвостом, і це ще більше підняло настрій Михайлика. Він подивився на сонце: ще не пора. Накрив щільніше командира, сам краще обтулився коцом, притягнув за шию Бровка, притулився, скулився і заснув.

XIII.

Коли весь закостенілий Михайлик збудився, сонце вже заходило. Він неспокійно подивився на командира. Командир лежав з широко відкритими, ніби дикими очима і півголосом шепотів щось незрозуміле. Його щоки й вуха палали. Михайлик дивився на нього з жахом. Він сам не міг підвестись, і прикушував з болю губи, щоб не кричати. Нарешті став рачки, поволі про-

стягнув ліву, праву ногу, два рази сказав собі, що він партизан, що він мусить, що він вояк і має твердий обов'язок — і став. У ногах пекло, колоно шпильками, рвало, в очах літали різникольорові мушки. Був би впав, але вчепився за ялицю. Ступив крок, другий, третій. На злість вражим ногам! Хай знають! Ще один, ще — і вже було трошки легше.

— Друже командире, — прошепотів Михайлик, легенько торкаючи рукою хворого, — вечір надходить, підемо.

— Куди підемо? Хто піде? — запитав командир і щасливо всміхнувся.

Михайлик здригнувся. Бачив, що командир нічого не розуміє. Торкнув його сильніше.

— Ми з вами підемо. До села. Вже недалеко. Вставайте, вставайте!

На слово “вставайте” командир широко розплющив очі.

— Болить, Михайлику, не рухай! Я б сказав тобі, як болить, та не вмію. І тече, не перестає текти, ти не знаєш нічого... А там мокро, повно крові. Мама твоя нічого не знає... Я трупа понесу на той світ. Я не хочу. Ти сам іди!.. Іди, Михайлику... До мене прийде річка, я нап'юся і стану здоровий.

— Друже командире, не говоріть так! Ви мусите встати, — і Михайлик з розпуккою почав тягти командира за рукави.

Командир безпомічно боронився, сичав і кулився з болю, то знову дивно всміхався.

— Друже командире, хоч убийте мене, а я не вступлюсь! — закричав Михайлик і врешті кинувся на груди командира з голосним риданням.

За хвилину командир глянув здивовано.

— Шо сталося? — прошепотів якось інакше.

— Друже командире, треба йти, вставайте!
— Я не можу.

І він помаленьку, розумно почав обмірковувати положення. І вислід був такий, що вони таки пішли. Власне, не можна сказати, що пішли. Вони волоклись, майже повзли. Хлопець ледве держався на своїх опухлих ногах, і самий тільки тягар його й командирової зброй був для нього непосильною вагою. Коцом, хлібаком і непромокальним плащем обтяжив Бровка, але це мало помагало. Головним тягarem був ранений командир, якому все геройське зусилля волі не могло заступити сил і здоров'я. Він зціпив зуби і волік, волік своє тіло. Здавалось, він уже не мав сили змагатись із смертю.

Кожний крок був такою мукою, що єдиним бажанням було лягти і врешті спочити, не чути нічого, не мучитись так страшно. Лише Михайлові блискучі очі, вп'ялені в нього благально, з любов'ю, з виразом твердого наказу, бентежили його. Ішов, сідав, спотикався, чіплявся за стовбури й галуззя і ліз, а як уже котився в безодню безсильний, тоді з'являлася мала гаряча долоня і тягнула його — тягнула в життя, в боротьбу.

Але й Михайлові сили вичерпувались. У глибокім яру, що перетинав їх дорогу, хлопець, підймаючи командира, що упав, сам повалився на його тіло. Від утоми й болю вже не міг підвести. Його спухлі ноги зробились важкі, і на очі спадав якийсь солодкий сон.

Михайлик не знає, як довго він лежав.

Десь близько забрехав собака, десь здалеку відізвався другий, третій. Михайлик здригнувся і посміхнувся. Невже село?

— Село, село... — шепотів і сіпав командира за блузу.

Але командира це зовсім не цікавило. Він був байдужий, непритомний. Михайлик узяв його під руку й поволік. Повз на руках і ногах, зупиняючись, знову повз і волік велике безвладне тіло, як волоче маленька мурашка куди більший від неї бальок на будову своєї хати.

Чорний туман, що сповивав усе довкола, поволі сірів. У селі співали півні. За закрутами дороги бовваніла хата...

XIV.

У тітки Доці щось злегка шкрябнуло в вікно. Світало, і тітка вже не спала, вона стояла посеред хати і півголосом молилася, часто хрестячись і злегка вклонючись.

“Може москалі йдуть із засідки?” — мигнуло їй у голові.

— Хто там? — запитала, не підходячи до вікна.

— Свої... Пустіть, пустіть, дядино...

— А ти чий будеш? — почала тітка Доця, глянувши в вікно, і не скінчила. — Свят, а то що?

— Ми з відділу, дядино, — спершись об стіну, насили промовив Михайлик. Командира він поклав у сніг.

Тітка відчинила навстіж двері. Попід ногами шмигнув Бровко і сів хазяйновито серед кімнати, твердо переконаний, що мандрівці кінець. Тітка потягнула Михайлика у хату.

— Сховайся тут, бо ще хто побачить. Що ви за одні?

— Та з відділу, з гір, дядино. Ми знаємо вашого станичного Хмару, — з трудом говорить Михайлик. Йому крутиться голова, він упав би тут зразу...

— ““Тітка не вірить нам...” — думає хлопець і продовжує:

— Ми бились в Сокільниках, не чули? Там станичний Крук... — Михайлик бачить перед очима знову багато барвистих мушок. Його ноги гнуться, він чує, що падає...

**

Коли Михайлик прокинувся, йому було дуже тепло на подушці й під периною, лише в грудях хріпіло і ноги й руки дуже боліли. Хлопець був би не збудився, але хтось поклав йому на голову холодну руку. Він побачив над собою заплакані очі.

— Це ви, мамо? — шепнув він.

— Він притомний, Боже мій! — скрикнула радісно жінка, аж Михайлик здригнувся. — Ні, дитинко, я не твоя мама. Ти в мене, у тітки Доці, але лежи спокійно, як у хаті коло мами своєї, лежи.

Михайлик дивиться перед себе і хоче щось пригадати. Він роздивляється кругом. У кутку сидить якесь

невеличке дівча, вліпивши в нього великі очі. Воно на-
супилось, не відзивається. Михайлик пригадав собі сову,
яку він раз бачив. Його огортає нехіть. Таке дівча! Ми-
хайлик ще щось хотів пригадати...

XV.

Уже весна. Михайлик уперше встав з ліжка. Він
перебув важке запалення легенів і мало не втратив від-
морожених ніг. Також з руками була біда. Але моло-
дість і тітка Доця таки перемогли недугу. Михайлик,
хоч ще блідий, аж прозорий, живе й буде жити.

Тепер він має інший клопіт. Він зовсім відбився від
віddілу, про який не знають нічого ані в станиці, ані в
“кущі”.⁸⁾ Михайлик знає тільки, що раненого команди-
ра негайно взяли якісь кур'єри⁹⁾ і повезли у санях.
Що було далі, чи живий він, чи здоровий, ніхто не може
довідатись.

Тітка Доця дуже до Михайліка добра. Вона припа-
дає біля нього, мов біля рідного.

— Хай Бог за те винагородить моїй дитині! —
каже вона, і тоді довго думає про свого сина, що теж
в УПА. Лише ця її дівчинка неприхильна до Михайліка,
вона його боїться і завжди дивиться з-під ока, по-
совиному.

Тітка Доця часто згадує Михайлікову маму, яка
там бідна журиється. Михайлик у гарячці часто кликав
її. Тепер він хотів би якось дати їй про себе знати.

⁸⁾ “станиця”, “кущ” — таємні підпільні назви. Звичайно
одно село творило станицю, а кілька сіл-станиць творили кущ.

⁹⁾ кур'єри — посланці, зв'язкові.

Якось у неділю тітка пішла до церкви. В хаті було чисто й тихенько, крізь вікна потоком лилося весняне сонце. На вікні, ліниво простягнувшись, муркотів кіт. Білий метелик, думаючи, що вже літо, намагався вирватись крізь шибку надвір.

Михайлік витягнув із скрині папір, перо й чорнило, розкладв усе це перед собою і, схиливши голову набік, взявся писати листа:

“Дорогі Мамо! Насамперед доношу вам, що я цілій і здоровий. А посада¹⁰) в мене така, як у Попкового Івана небіжчика була або в небіжчика стрийкового Василя. Дуже мені на ній сподобалося, а найбільше тому, що я знаю, що роблю так, як найліпші робітники. Часом було мені тяжко, Мамунцю. Якби ви були зі мною, то був би плакав, а так, та де! Був я страх хворий, а найгірше, що позбувся свого директора. Загубив його й не знаю, чи знайду, а такий добрий був, як тато рідний. Не знаю, що я на світі буду без нього робити. Тепер я найнявся тут в одної господині. Як я був хворий, то вона коло мене ходила так, як ви, Мамунцю.

Напишіть мені ще, Мамунцю, чи ті непрошені гости, що до нас понайздили, не напастують вас за мене, та й хто з наших хлопців живе ще, а хто несподіваною смертю помер, як от вуйків Мирон або Стефко з лугів. Більше не маю що писати, лише прошу, чекайте, аж прийду до вас з директором і всіма нашими урядниками. А якби не прийшов, то не плачте, бо ще не такі не вертаються.

З тими словами будьте здорові та благословіть мене.
Ваш син”.

¹⁰) посада — зайняття, праця.

XVI.

На третю неділю прилетіли ластівки і прийшов до Михайлика лист:

“Мій сину солодкий! Як я почула тоді, що в селі був той твій директор, зараз подумала, що ти полетів за ними, але не могла нічого довідатися. Ой, синочку мій, та ти ще такий маленький і один-одинокий. Не знаю, як ти там тими ніженьками за ними добігаєш, та як тими ручками свій тяжкий каламар носиш. Цілий той твій лист я скупала в слізах, а вже найбільше те місце, де про хворобу якусь говориш. Яка то хвороба, дитинко? І чи лишилося ще що з тебе по ній? А тій тітці своїй, що тебе взяла, то вже скажи, що їй і подякувати не вмію. Хай їй Пан Біг на діточках винагородить. А за того твого директора, якби прийшов, то мені зараз напиши. Хай знаю, де за тобою своїми думками, своїми молитвами літати. Шануйся, мій сину, шануй своє здоров'я і шануйся між ними. Хай слова злого про тебе не чую. А на ту хвилиночку, коли ти прийдеш, чекаю й очі свої видивляю.

У нас нічого такого нового. Хлопці живуть, лише Федь Долішний бідененький сам на той світ себе виправив, як уже його дуже оті чорти з пекла пріперли, а з ним разом хлопець Онуферків. Іван з-за дороги то такі збитки гостям виправляє, що не можуть обігнатися. Нам усе забрали — і коні, і корову, і ялівку — та ти нічим не журися, аби лише жив і здоров був, мій сину.

Поздоровляють тебе тітка Олена, дядина Палагна, стрик Максим і Іван, і я тебе здоровлю і благословляю своїми материнськими руками. Хай Бог має тебе в опіці.

Твоя мама”.

Поклав Михайлик прочитаний вдруге і втретє лист на колінах і дивиться на ластівок, що шмигають попід стріху. Добре було б йому й легко, якби... Вже не тільки ходити, а й бігати може, і руки вже беруться за всяку роботу в тітки. Мама йому такого листа написала — він сховає його до свого хлібака. Добра яка! Та все це не тішить Михайлика.

Що йому із здоров'я, з весни, з доброї тітки і всього? Торік він ще менший був і з партизанами ходив. А цього року невже він так залишиться, не допитається до них усіх?

Сумна для Михайлика весна, і ластівок не хочеться, і здоровим бути не хочеться, і дивитися на оте тітчине дівчинище він уже не годен. Не любить Михайлик бабів.

Як смерклося, Михайлик пішов принести води. Ще біля криниці побачив він, немов у сіни хтось ввійшов. Наблизився з відром до дверей і остановів: у хаті вчуся зовсім ніби голос... дядька Андрія.

— На станиці казали, що у вас хлопець... за віддлом питав...

Михайлик не слухає далі. Він, мов буря, ринув у двері, аж вони захиталися в одвірках.

— Дядьку, дядьку! — лише міг промовити...

Дядько Андрій пригорнув його, мов сина.

XVII.

Двадцятого квітня. Була чудова рання весна. У лісі зеленіла вже ліщина і з землі повилазило багато дрібних квіток. А пташки так тішились, аж голосів їм не ставало для цієї радості. Сухе торішнє листя, полиняле й перегниле, тут і там уже переможене свіжою молодою зеленню, пошелестіло під ногами блідого ще, але вже

зарожевілого першим весняним рум'янцем хлонця з італійським "емпі" на плечі. За ним біг великий собака.

— Стій, хто йде? — стримав його раптом вартовий, що стояв за деревом.

— Журавель із вирію! — озвався хлопчина.

— Іди, зубр із лісу! — відповів стійковий.

Стійковий і хлопець глянули один на одного. Стійковий був молодий, може сімнадцятирічний хлопчище, великий, незугарний і веснянкуватий. Він глянув легко-важко на малу Михайлікову постать.

— А ти що будеш робити в таборі?

— Те, що й ти! — відрубав Михайлік і пішов, не оглядаючись.

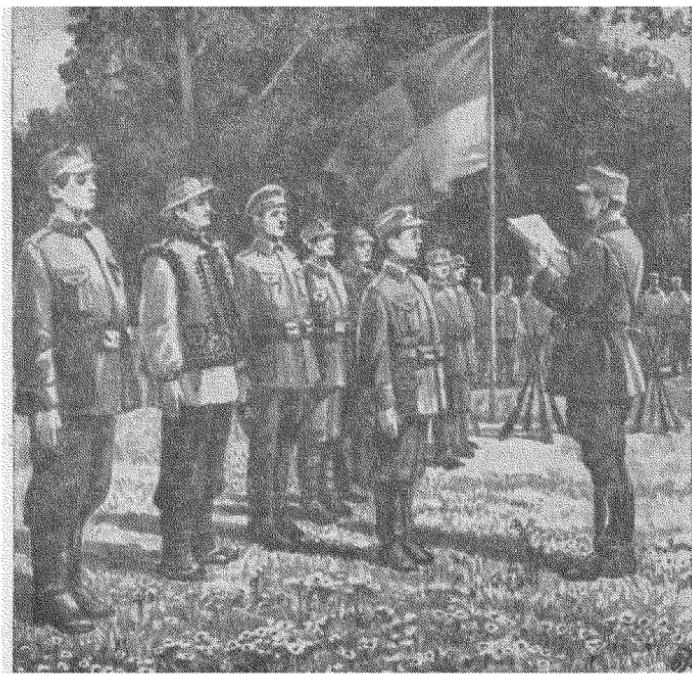
**

Михайлік стоїть у стрілецькому ряді на великій лісовій поляні, де зібрався повстанський курінь на свято весни. Посередині на щоглі повіває синьо-жовтий прапор, під ним уложений з чатиння великий тризуб, довкола нього вінком зброя молодих юнаків, що будуть складати присягу.

Командир Сірий, давній Михайліків командир, проводить присягу. Михайлік ще не присягає — він ще замалий. Та він і так партизан, тілом і душою, і відчуває це так само добре, як його друзі, що виструнчились зліва й справа від нього.

Командир читає наказ. Лунають імена й імена.

— ... за мужню поведінку в найважчих умовах, за хоробрість у бойових акціях, за врятування життя свого командира — нагородити Бронзовим Хрестом Бойової Заслуги курінного розвідника Михайліка.

Михайликі кров ударила в голову. Він виступив наперед і випростався, мов натягнена струна. Хвилинку командир і Михайлик дивилися один на одного в очі. У Михайлика в очах блищають слози, у командира теж світилась тепла вогка іскорка. Прапор у синьому небі маяв на вітрі...

Михайлик глипнув ще на великого веснянкуватого хлопчика. Його груди випрямилися, як у всіх, і як у всіх блищають очі. Він, як і всі, друг і товариш.

